

Leerboek Verenigingskunde

Een voorstel van Peter Noordhoek

Samenvatting

Dit is een voorstel gericht op het realiseren van een “leerboek verenigingskunde”. Hierin komen twee dingen samen: de wens om het verenigingsveld in al haar dimensies inzichtelijk te maken en de wens om de discipline “verenigingskunde” een eigen plaats te geven.

Het eerste deel van het voorstel is ook het antwoord op het eerste deel van de vraag. Het bestaat uit een uitgebreide beschrijving van alle elementen die in een dergelijk boek zouden kunnen behoren. Dit boek brengt orde in het brede fenomeen ‘verenigingen’ en maakt theoretische en praktische verbindingen, met inbreng van verschillende wetenschappelijke disciplines.

Inhoudelijk maakt het boek een drieslag. Begonnen wordt met twee inleidende hoofdstukken waarin naar de praktische en wetenschappelijke positionering van het veld wordt gekeken. Daarna volgen vijf hoofdstukken die de verschillende hoofdvelden of instituten in beeld brengen waarin verenigingen hun rol spelen of gespeeld worden. Die indeling gaat verder dan alleen die van branche-, beroeps- en vrijwilligersverenigingen. Er wordt ook gekeken naar meer informele verenigingen en naar de staatkundige en politieke dimensies. Deze vijf gebieden noemen we de ‘boventonen’ van het veld. Daarna volgen de vijf ‘ondertonen’ van de verenigingskunde. Deze zijn dwarsdoorsnijdend aan de boventonen. Dan hebben we het over de juridische, bestuurlijke en ondersteunende dimensie van het verenigingswerk, maar ook over ledenbetrokkenheid en de groepsdynamische dimensie van verenigingen. De 12 hoofdstukken samen worden met elkaar vervlochten tot een samenhangend beeld.

Didactisch is boek simpel en vooral gericht op kennisoverdracht, inclusief de nodige definities, want het multidisciplinaire veld kent weinig consensus over de namen der dingen in het domein. Maar het zal geen telefoonboek worden (wat was dat ook alweer: een telefoonboek), net zoals het geen gladgestreken AI boek zal worden. Het verenigingsveld is niet alleen complex, het zit ook voltegenstrijdigheden. Daarom worden lezers en studenten bijvoorbeeld uitgenodigd om met behulp van ‘dilemmalogica’ puzzels op te lossen.

Het boek is ook gericht op de wens om de discipline “verenigingskunde een eigen plaats te geven. Hoe dat kan en of het de moeite waard is, komt aan de orde in een apart hoofdstuk met reflecties. Op essay-achtige wijze wordt onder meer de vergelijking gemaakt met drie vergelijkbare disciplines en worden van daaruit conclusies getrokken.

Peter Noordhoek

27 augustus 2024

Illustratie: Pieter Goorden, Brandpunt media, nog zonder instemming

Leerboek Verenigingskunde

1. Project
 2. Doelen
 3. Aanleiding
 4. Titel
 5. Auteur en begeleiding
 6. Inhoudelijk en didactisch concept
 - a. Inhoudelijk concept
 - b. Didactisch concept
 7. Opbouw
 8. Uitwerking van de opbouw
 - a. Vooraf
 - b. Boventonen
 - c. Ondertonen
 9. Wijze van publiceren
- Aanvullend:
10. Didactisch gebruik van dilemmalogica
 11. Verenigingskunde als vakgebied – een reflectie
 12. Bronnen

*Alles krijgt vorm in het vertellen
ook en vooral het verhaal*

Wentelend, kleurrijk, vol

*Verenigingen zijn een verhaal
om vol te vertellen*

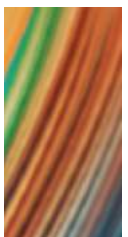
1 Project

De gestelde opgave is om te komen het realiseren van een 'leerboek Verenigingskunde'. Deze notitie is bedoeld om als projectmatige basis te fungeren voor het boek.

Het voornemen is om in de periode 2024-2026 een boek te schrijven op WO-HBO-niveau. Dat is primair voor studenten die de verschillende dimensies van verenigingen willen kennen in een onderwijscontext, maar ook in bredere zin moet het boek als een stevige referentie kunnen gelden voor de kennis op het gebied van verenigingen en dat inclusief een doordachte definitie van het begrip 'vereniging zelf en omschrijving van het betrokken veld. In het verlengde hiervan – en dat wordt hier nader gemotiveerd in de vorm van een 'reflectie' – mag dit schrijfproject ook leiden tot het grotere project van een steviger basis voor het vak 'verenigingskunde.'

2 Doelen

1. Samenbrengen belangrijkste kennis en (wetenschappelijke) inzichten op het terrein van 'verenigingen' voor leerdoelen.
2. Nader duiden van de reikwijdte van het begrip 'verenigingen', als onderdeel van een breder streven naar categoriseren en definiëren van elementen en dimensies in een relatief ongevormd vakgebied.
3. Inzicht en overzicht geven van de belangrijkste sociaal wetenschappelijke inzichten op het terrein van verenigingen. Dit zal een multidisciplinair en daarmee integrerend karakter hebben.
4. Vormgeven aan 'verenigingskunde' als integrerende wetenschappelijke discipline, gericht op het nu nog te vormloze gebied tussen markt en overheid, c.q. bestuurskunde en bedrijfskunde.

3 Aanleiding

De concrete aanleiding is te vinden in het gegeven dat we naar het einde toegaan van 5 keer het Nationaal Verenigings Onderzoek (NVO). Er is nog één onderzoek te gaan voordat we naar afspraak aan het einde van een cyclus waarin IVBB en DNA gezamenlijk dit onderzoek ter hand hebben genomen. Een vierde onderzoek kan de bevindingen verrijken en samenbrengen, maar het ligt niet voor de hand dat er wezenlijk andere uitkomsten zullen zijn. Dat maakt het logisch om te gaan verdiepen en verbinden, maar maakt ook de vraag dringender hoe de bevindingen verspreid zullen gaan worden.

Er zijn enkele tijdschriften, platformen en opleidingen waarin kennis wordt verspreid. DNA, maar ook VNO-NCW en de grotere platformen in de branche- en vrijwilligerswerken dragen hier aan bij, evenals een groep van betrokken professionals maar dit is betrekkelijk weinig als wordt gekeken naar de omvang van de verenigingswereld en speelt zich ook in belangrijke mate af binnen de 'silo's' van verschillende sectoren. De delen zijn er. Een geheel, in de vorm van een 'verenigingskunde' is daarin moeilijk te ontwaren, laat staan een 'verenigingswetenschappen', niet bepaald.

Is dat erg? De verenigingen zelf zijn bovenal betrokken op het doel van hun eigen vereniging, eventuele reflectie valt daarbinnen plaats. Andere wetenschappen vervullen ook hun rol. Dat

geeft allemaal geen harde indicatie van een behoefte. Vijf ontwikkelingen wijzen echter een andere richting op. De eerste is de beweging richting ‘collectiviteiten’ waarin buiten de verenigingsvorm om er aandacht voor nieuw en duurzaam gemeenschapsdenken in de vorm van ‘meenten’, mini-coöperaties en andere vormen. De tweede ontwikkeling speelt zich af in het domein van de vrijwilligersverenigingen. Hard geraakt door Corona en meer algemene maatschappelijke ontwikkelingen, wordt het steeds moeilijker om vrijwilligers en vooral bestuurders te vinden voor de lokale verenigingen. De derde haakt daarop in: politieke partijen uiten zich steeds prominenter over de problemen van verenigingen, ook doordat het raakt aan gebreken in de dienstverlening van overheden en banken, of kijken naar verenigingen in bijvoorbeeld de context van de maatschappelijke dienstplicht. Dan is er een niet te onderschatten vierde ontwikkeling: de ontdekking van steeds meer professionals in de verenigingswereld dat ze dezelfde uitdagingen met elkaar gemeen hebben en een kader kunnen vormen voor de nieuwe beroepsgroep. Een vijfde ontwikkeling is dat vereniging elkaar over de sectoren heen weten te vinden bij de komst van nieuwe wet- en regelgeving, ook op Europees niveau.

Samen vijf ontwikkelingen – aan te vullen met andere, op bijvoorbeeld internationaal gebied – die allen wijzen richting een zich ontwikkelend kennisgebied. En dat kan weer aanleiding zijn voor de vorming van een kennisdomein ‘verenigingskunde’. Dit project wil daar een onderdeel van zijn door, als start, de belangrijkste elementen ervan te benoemen en geschikt te maken voor onderricht en gesprek.

Een persoonlijk aanleiding

Er is nog een aanleiding en deze is meer persoonlijk. Mede op basis van mijn promotiestudie is mijn nadenken over het domein van de verenigingen (of collectiviteiten, of andere termen uit het ‘maatschappelijk middenveld’) sterk bepaald door de vergelijking met overheid en bedrijfsleven, oftewel de bestuurskunde/wetenschappen en de bedrijfskunde/economische wetenschappen. Tijdens mijn studie juridische bestuurswetenschappen heb ik als student-assistent prof. Van Braam geholpen met het samenstellen van zijn leerboek Bestuurskunde. Er waren toen in Nederland maar iets van 40 studenten, waarvan de meeste in Twente en 12 in Leiden. De uitgever nam nogal een gok. Achteraf heeft dat leerboek mede aan de basis gestaan van enorme groei van de Bestuurskunde. De tijden zijn anders en de verwachtingen moet dus ook anders zijn, maar het is wel de moeite waard te zien wat er te leren valt van deze en andere disciplines. In deze projectnotitie wordt dit ook gedaan. Daarom moeten we goed kijken naar wat bij andere studies is gebeurd, wat in de reflectie (hoofdstuk 11) ook wordt gedaan. Meer praktisch is een andere les: het boek van Van Braam door ons studenten werd gezien als een onleesbaar ‘telefoonboek’. Dat moet in ieder geval worden vermeden.

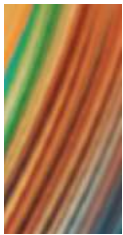
4 Titel

De werktitel is: *Leerboek Verenigingskunde*

Hier wordt expliciet gekozen voor de term ‘vereniging’. De keuze van deze term en dat wat er onder kan vallen, kan heel complex worden, net zoals de telling en de (juridische) omschrijving van deze term. Het boek wil relevant zijn voor degenen die bestuurlijk of organisatorisch geïnteresseerd of betrokken zijn bij entiteiten in het maatschappelijk middenveld en een vorm van institutionalisering kennen. In het veld zijn er de

nodige boeken die gericht zijn op het beschrijven van ontwikkelingen in verenigingen en hun manier van inspireren, managen en ontwikkelen¹. Dit is waardevol, zeker voor de verenigingen zelf. Dit boek is kennisgericht, bedoeld voor kennisontwikkeling, -integratie en -overdracht. Hoe *is*, komt voor hoe het kan *worden*.

Een verder niet onbelangrijke discussie is deze: moet het een leerboek 'Verenigingskunde' worden of een leerboek 'Verenigingswetenschappen'? Mede ter voorkoming van allerlei statusdiscussies die bijvoorbeeld in dezelfde bestuurskunde/wetenschappen heftig zijn gevoerd, wordt hier voor 'kunde' gekozen. Dit omdat de aard van de publicatie per definitie integrerend van aard zal zijn: uit vele disciplines en ervaringscirkels moet informatie worden gehaald en met elkaar worden verbonden. Dat is wezenlijk, maar daarmee is het nog geen wetenschap. Het is ook nog te vroeg om naar verenigingswetenschappen te kijken als een empirische studie, want de beschikbare kennis is domweg nog te fragmentarisch en nog aan te weinig wetenschappelijke analyse onderworpen om dat al te kunnen claimen. Het integrerend karakter maakt het tot een 'kunde'. Daarnaast is het niet verkeerd om zo ook de professionals in het vak te blijven aanspreken en zo te voorkomen dat er een scheiding komt tussen de wetenschappers en praktijkmensen in het werkgebied. Een scheiding tussen de 'Vereniging voor Bestuurskunde' (met geborgd zetels voor de universiteiten in het VvB bestuur) en de 'Vereniging voor Overheidsmanagement' (dat wat te lang achter in de zaal zat) mag er om die reden niet in het verenigingsveld komen. Eerst maar eens zorgen dat er een basis komt en blijft.

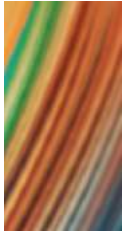
5 Auteur en begeleiding

Dit start als een publicatie geschreven en ontwikkeld door Dr. (D.P.) Peter Noordhoek. De basis voor de auteur zijn het boek 'Branchebrede kwaliteit' (2010) en de dissertatie 'Trusting Associations' (2019) en zijn rol als trekker van het Nationaal Verenigings Onderzoek (NVO, 1920-heden). Tegelijk ziet hij dit als een project van een andere orde: kennis doorgeven in plaats van kennis maken. Een overzicht van zijn activiteiten en publicaties is te vinden op www.northedge.nl.

Voor de toetsing van het concept en de verdere publicatie is begeleiding gewenst vanuit personen in het werkveld, al dan niet in de vorm een commissie. Draagvlak voor de publicatie is hele belangrijke overweging bij de gehele opzet, juist ook met het oog op de vakontwikkeling. Alle universiteiten die zich met aspecten van de verenigingskunde bezighouden kunnen de gelegenheid krijgen om mee te lezen of anderszins bij te dragen. UU/USBO, EUR/RSM, VU en UT zijn dan logisch. Daarnaast zijn bijvoorbeeld een aantal DNA-professionaliseringsnetwerken en mogelijke bron van inzichten. Onderdeel van de opzet wordt een artikel met overwegingen over de aard en de kansen voor een moderne 'verenigingskunde'. Hier kan de metadiscussie zich op toespitsen.

Ondersteuning is uiteraard ook welkom en hoeft zeker niet alleen uit de academische wereld te komen. Binnen de verenigingswereld moet een enorm potentieel aan kennis zijn om te mobiliseren.

¹ In het bijzonder Ivan Pouwels – Vereniging 3.0 en verder, 2023

6 Inhoudelijk en didactisch concept

Voor dit boek moeten veel afwegingen gemaakt, zowel om het inhoudelijk relevant maar niet te dik te maken en in didactische zin om te voorkomen dat het leerboek ook zal uitnodigen tot leren. Voor dit laatste worden hier vier verschillende manieren gepresenteerd. In de hierna volgende opzet komt dit deels terug.

Inhoudelijk concept

Een leerboek is publicatie waarin op systematische wijze stof bij elkaar wordt gebracht die naar geldende professionele en wetenschappelijke maatstaven en gestelde leerdoelen minimaal *gekend* moet worden. In de volgende paragraaf wordt hiervoor een opbouw geschetst met de verschillende dimensies van het verenigingsveld en het denken daarover.

De publicatie is uit haar aard ook *inleidend* op het vakgebied, met een inventariserend, illustrerend en verwijzend karakter. Het zet de belangrijkste thema's op een rij, verklaart begrippen, wijst de weg naar verdere studie en geeft ook aan waar de verbinding naar verwante studiegebieden te vinden valt. Een succesvol inleidend boek zal naar verwachting ook als *brondocument* en *naslagwerk* gaan dienen.

Vanwege dit laatste is het boek niet alleen bedoeld voor de studie aan een WO of Hbo-instelling, maar is het ook bruikbaar voor (beginnend) beroepsbeoefenaren in het verenigingsveld.

Voor dit leerboek wordt verondersteld dat de lezer beschikt over basiskennis van de juridische kant van verenigingen, met name rechtspersonenrecht en van enige kennis van het staatsrecht. Het bijzondere is dat de verenigingsrechtelijke kant van verenigingen wel goed is ontwikkeld, inclusief vuistdik handboek², een tijdschrift en een eigen vereniging. Voor het leerboek zal zeker worden geput uit deze verenigingsrechtelijke bron, maar voor de bestuurlijke en de publiekrechtelijke, sociale, historische, organisatorische en psychologische dimensies zal het leerboek de wegwijzer moeten worden.

Het leerboek is primair gericht op de Nederlandse situatie en is daarnaast ook voor toepassing in België bruikbaar. Er wordt zoveel mogelijk verwezen naar Nederlandstalige literatuur, maar ook de Engelstalige komt langs. Uiteraard worden Europese en internationale dimensies inhoudelijk niet gemedan.

Bij de notitie hoort een literatuuroverzicht van mogelijk relevante literatuur, vooral als check. Minimaal voetnoten, wel na elk hoofdstuk een lijst met aanbevolen literatuur.

Waarom nog een boek als dit schrijven als er al Artificiële Intelligentie (AI) is? Het antwoord is in de kern simpel: AI is gebaseerd op zogenaamde Large Language Models (LLM's). Wat er niet in zit kan er niet zomaar uitkomen.

Er is voorafgaand onderzoek gedaan naar vergelijkbare publicaties in Nederland en daarbuiten (met name ASAE). Hier is slechts fragmentarisch sprake van. Een leerboek zoals hier omschreven is nog niet aangetroffen. Dat kan harder worden geformuleerd: niet alleen ontbreekt het aan gezaghebbende publicaties, het is ook zo dat uitgeverijen een noodlijdend

² Handboek Stichting en Vereniging. Stichting, vereniging, coöperatie en onderlinge waarborgmaatschappij, civielrechtelijk en fiscaalrechtelijk beschouwd. Onder redactie van Prof.mr. J.J.A. Hamers, prof. Mr. C.A. Schwarz, Prof. Mr. D.F.M.M. Zaman. Uitgeverij Paris, 3^e herziene druk, 2018.

bestaan leiden of opgeheven zijn. Een leerboek Verenigingskunde gaat dan tegen de trend in, mag rustig worden geconcludeerd. Verderop wordt bij ‘wijze van publiceren’ hier verder op in gegaan, maar al in de volgende paragraaf komt het antwoord op de vraag waarom niet verwacht mag worden dat AI’ het antwoord de rol van het boek wel zal vervullen.

Didactisch concept

De aard van het leerboek zal logisch en systematisch van aard zijn, maar dat draagt het risico in zich dat het niet uitnodigt tot leren. Het wordt al snel ‘saai’. Ook vraagt de soms behoorlijk complexe materie om heldere uitleg³. Mede omdat naar verwachting een deel van de doelgroep uit professionals vanuit de verenigingspraktijk zal bestaan en dat praktische relevantie ook tot de verwachting zal behoren van het werkveld, zijn er extra didactische elementen nodig, los van goed schrijverschap. Daarbij kan gedacht worden aan:

1. Leidend didactisch concept: dilemmalogica (zie hoofdstuk 10)

Het aandragen van kennis is zelden een waarde op zich, behalve als het gaat om de referentiefunctie, maar daarvoor is geen boek nodig. Om de lezer te boeien is meer nodig. Een van de beste methoden daarvoor is om kennis te verbinden met vragen die de lezer kan hebben vanuit de eigen praktijk. Om die reden zijn leerboeken vaak verbonden aan opdrachten en werkboeken. Ook dat heeft z’n beperkingen en is in de praktijk vooral een voorbereiding op toetsen en examens. Op dit moment bestaan daar nog niet de opleidingen voor en het wordt vaker als een bedreiging dan als een stimulans ervaren. Het alternatief is om aan te haken bij de term ‘dilemmalogica’. Daarin worden de kennisthema’s opgehangen aan een aantal thema’s die voor de realiteit van verenigingen van groot belang zijn maar zich in eerste instantie presenteren als niet te overbruggen tegenstellingen. Dilemmalogica⁴ bestaat uit drie stappen: 1. erkenning van het verschil in visie, 2. presenteren van de beschikbare kennis en 3. de logica volgen naar de beste manier om uit het dilemma te komen. Voor dit boek vraagt dat om het benoemen van de belangrijkste of spannendste dilemma’s uit het inrichten van de verenigingswereld en daarbinnen de kennis presenteren. De dilemma’s zijn direct voor de lezer bedoeld, maar kunnen ook breder worden gebruikt.

2. Ondersteuning via diverse digitale en (social) media concepten:

De kern wordt gevormd door het (e-)book. Verdere verwerving van kennis via AI: via vragen verdere kennisverwerving stimuleren. Bedacht moet worden dat er nog grote gaten in de beschikbare data zitten. Een stap verder is het creëren van een digitaal leerplatform, waarin de deelnemers bijvoorbeeld via dilemma’s door de stof worden gehaald (of geëxamineerd). De auteur beschikt over de achtergrond om dit te kunnen realiseren.

³ Aris van Braam, auteur van het eerste leerboek Bestuurskunde (1982), had hier overigens weinig geduld mee. Wen er maar aan, was zijn boodschap: “Om de student te behoeden voor een kritiekloos volgen van inconsistent taalgebruik en hem/haar er aan te wennen zich bij lezing steeds af te vragen ‘waar gaat het eigenlijk precies over?’, is in het leerboek ruime aandacht voor begripsomschrijvingen en aan het signaleren van terminologische verscheidenheid en valkuilen uit de literatuur.”

⁴ Naar aanleiding van de gelijknamige publicaties van Dr. Guido Rijnja en de Rijksvoorlichtingsdienst.

3. *Toepassing binnen opleiding(en).*

Er wordt contact opgenomen met bestaande opleidingen, waaronder Malie-academie, de leergang voor voorzitters en de seminars van DNA. De mogelijkheden voor de introductie van nieuwe opleiding(en), m.n. bij universiteiten en Hbo-instellingen moet worden verkend. Het zou een grote stap zijn als er, naast de aanleunende opleidingen die er al zijn op het gebied vrijwilligerswerk (RSM, VU), charitatief werk en fondsenwerving (VU), Commons (EUR), sportstudies (USBO) en anderen, nu ook verbindende verenigingskundige opleidingen kunnen komen. Ook in de ontwikkeling van andere disciplines (zie de test van korsten voor een volwassen discipline) is de komst van een opleiding belangrijk. Daarnaast is het natuurlijk praktisch en inspirerend om de verbinding met buitenlandse wetenschappelijke verenigingen te zoeken.

4. *Discussies aangaan met andere vakgebieden*

Met name sociale wetenschappen en bestuurswetenschappen en delen van de economische wetenschappen kennen een parallel in de vakontwikkeling. Enerzijds zijn zij al ver ontwikkeld in hun traditie, anderzijds ervaren zij de wet van de remmende voorsprong. De publicatie van het eerder genoemde Leerboek Bestuurskunde viel samen met de oprichting van de Vereniging van Bestuurskunde (waarvan ik tot de eerste kleine groep van studentleden behoorde, een toen omstreden beslissing). In 2023 werd het 50-jarig bestaan van de VvB gevierd en verscheen het boek 'Maatschappelijke Bestuurskunde'⁵⁶. Wat uit dat boek naar voren komt is dan dat bijna elk maatschappelijk vraagstuk vanuit bestuurskundig perspectief te bespreken valt en dat dit ook volop gebeurt. Dat hoeft vanuit verenigingskundig perspectief niet anders te zijn, maar voor nu kijkt de verenigingskunde, voor zover deze bestaat, vooral nog met dichtgeknepen ogen naar de eigen wereld en blijft ze weg uit alle aspecten en dimensies die het functioneren van verenigingen maatschappelijk raken. Ook dat kan anders.

⁵ Maatschappelijke Bestuurskunde. Hoe verbindend bestuurskundigen (kunnen) inspelen op maatschappelijke vraagstukken. Boombestuurskunde, 2023.

⁶ Het werkelijk begin van de Bestuurskunde valt mooi te reconstrueren uit de dagboeken van de eerste naoorlogse SG van AZ, Jhr. Van Nispen tot Pannerden. Wetenschappers als Van Poelje en topambtenaren zoals hij zochten elkaar op en werkten nauw met elkaar samen. Wellicht vervult de SER binnen de brancheverenigingen een vergelijkbare rol, maar dat staat toch meer in het teken van de onderhandelingen tussen en met de sociale partners en de Kroon.

7 Opbouw

Essentieel onderdeel van het leerboek is de omschrijving van verenigingskunde en de verschillende dimensies van deze onderzoeksrichting. Zonder afbakening is deze of te smal – artikel 2 in het Burgerlijk Wetboek - of te breed – omdat letterlijk alles in de Nederlandse samenleving voor een fors deel georganiseerd wordt via verenigingen in al haar vormen. Opgepast moet worden voor een benadering waarin teveel voorop staat wat al bekend is en wat groot is; juist de volle rijkdom van het verenigingsleven moet geproefd worden. De polder met haar branches is zeer bekend, maar niet alles bepalend. Vrijwilligersverenigingen zijn veruit het grootst in de aantallen, maar velen ervan hebben niet voor niets een beperkte betekenis. De verenigingsvorm die de grootste aantallen kent, de verenigingen van eigenaren, zijn interessanter dan menigeen denkt, maar is relatief beperkt in maatschappelijke impact. Interessanter is om te kijken waar in de brede verenigingswereld, er de meeste dynamiek heerst, dus de spanningen het grootste zijn en de dilemma's het meest doordringend. In de optiek van deze onderzoeker zijn er meerdere dimensies die in ontwikkeling zijn (of juist niet) en aangeven wat het beschrijven waard is. Met het oog daarop wordt gekozen voor 2 x 5 dimensies waarin de belangrijkste aspecten of thema's worden besproken, voorafgegaan door 2 hoofdstukken waarin de belangrijkste omschrijvingen worden geformuleerd en de wetenschappelijke kant wordt belicht. Waarom 2 x 5? Omdat dit de uitkomst is van een proces waarin enerzijds de institutionele onderwerpen worden geraakt die de 'boventoon' voeren in de beschrijving van het verenigingsveld en waarin de tijdsdimensie op allerlei manieren aanwezig is. Anderzijds worden de doorsnijdende thema's geraakt die de 'ondertonen' vormen van de belangrijkste thema's. Hierin gaat het meer om het hier en nu. Deze laatste zijn doorsnijdend en raken meer de dagelijkse uitdagingen waar verenigingen voor staan. Dan krijgen we de volgende indeling:

I INLEIDEND

1. Verenigingsveld en verenigingskunde: positionering
2. Verenigingskunde: wetenschappelijke invalshoeken

II BOVENTONEN

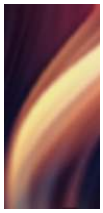
De vijf thema's die de overkoepelende boventonen vormen:

3. De historische dimensie
4. De dimensie van de polder en haar branche- en beroepsverenigingen
5. De vrijwilligersdimensie
6. De dimensie van de nieuwe collectieven
7. De staatkundige en politieke dimensie

III ONDERTONEN

En de vijf doorsnijdende dimensies die samen de ondertonen van het verenigingsveld vormen:

8. De juridische dimensie
9. De dimensie van ledenbetrokkenheid
10. De bestuurlijke dimensie
11. De ondersteunende dimensie
12. De groepsdynamische dimensie

8 Uitwerking van de opbouw

Hier wordt in korte paragrafen de opbouw verder uitgewerkt, vooraf gegaan door (nadrukkelijk: voorbeelden van) dilemma's die kunnen werken als didactische rode draad voor dat hoofdstuk.

0 Inleiding

1. *Verenigingsveld en verenigingskunde: positionering*

Dilemma: 'de traditionele betekenis van een vereniging is de enige betekenis' versus 'een vereniging kan vele vormen hebben en is daarmee niet meer herkenbaar'.

Dit is een hoofdstuk over definities en de afbakening van een omvangrijk en complex fenomeen. Naast het juridische basisbegrip worden meer sociaaleconomische omschrijvingen ingebracht.

Langs verschillende dimensies wordt begrip en veld verkend. Daar hoort de individuele 'verenigingsreis' bij die mensen in hun leven langs verschillende verenigingen maken, maar ook het overzicht van het totale veld, inclusief een categorisering – waarbij ook de problemen horen die met elke poging tot categorisering samenhangen. Meet- en andere methodologische problemen komen aan de orde.

Het hoofdstuk werkt ook voorbereidend op de navolgende hoofdstukken.

2. *Verenigingskunde: wetenschappelijke invalshoeken*

Dilemma: 'nog weer een discipline erbij, dat moeten we niet willen' versus 'hoog tijd om verenigingen als een apart studieobject te beschouwen'.

Hoe verhoudt de studie van verenigingen zich tot andere disciplines? Dit hoofdstuk heeft een vergelijkend en positionerend karakter, met oog voor hoe disciplines zich historisch kunnen ontwikkelen. De meerwaardevraag hoort hier bij, waarbij niet alleen de verschillen moeten gezocht met andere studie objecten, maar ook de overeenkomsten en de meerwaarde die dat kan bieden. Vragen komen daarbij aan de orde als de meerwaarde van en onderscheid tussen klassieke verenigingen en andere vormen van horizontale doelorganisaties (zie ook hoofdstuk 12). Andere invalshoeken die hierbij aan de orde komen zijn gericht op de effecten van digitalisering, coöptatie en de wisselwerking tussen markt vormen en verenigingsvormen.

I Boventonen

3. *De historische dimensie*

De geschiedenis van continenten als Europa en de Verenigde Staten valt te beschrijven vanuit verenigingsoptiek. Naast de honderden geschiedschrijving die leden van hun eigen vereniging produceren, betreft het vooral de beschrijving van enkele fasen in de geschiedenis waarin vormen van zelforganisatie ook een politieke doorwerking hadden. De Gilden zijn er het meest uitgesproken voorbeeld van, maar ook de beschrijving van De Tocqueville over het Amerikaanse verenigingsleven had grote doorwerking en de later kwam daar de sociale bewegingen bij die onder meer in het opkomen van vakbonden resulteerden. Staatkundig werkt dat door en is onder meer nog steeds herkenbaar aan de vele grondwetten met daarin een vorm van vrijheid van vereniging. De rol van verenigingen wordt daarbij wel beschreven en gezien, maar vaak als

illustratie van andere ontwikkelingen. Daarbij valt het op dat de geschiedschrijving van verenigingen in golven gaat, met meer aandacht voor de bekende gilden dan bijvoorbeeld van de houding van verenigingen in nationale crisismomenten. In het leerboek wordt de historische dimensie zo beschreven dat deze historische lijn strakker en beter in balans is.

4. De dimensie van de polder en haar branche- en beroepsverenigingen

De Nederlandse economie, meer nog dan die van andere Europese landen, is vergaand sectoraal georganiseerd met verenigingen als de institutionele vorm waarbinnen kennis wordt uitgewisseld en belangen geformuleerd. Dat kan zeker als een grote kracht worden gezien, maar de dynamiek is groot en zeker in de afgelopen jaren zijn er veel verenigingen verdwenen omdat ze onvoldoende aanpassingsvermogen hadden. Deze dynamiek wordt beschreven, ook met oog voor economische en governance vraagstukken. Ook hierin speelt de wisselwerking met zowel staat als markt een grote rol, bijvoorbeeld als het om (zelf)regulering en governance gaat. Welke scenario's zijn er zoal?

De polder wordt hier primair bekeken vanuit drie invalshoeken. Allereerst de klassieke van de sociale partners: vakbonden behoren tot de eerste verenigingen. In de tweede plaats de wisselwerking tussen de verenigingen die aan belangenbehartiging doen en de afstemmingsprincipes die daarbij gelden en nu onder druk lijken te staan. De derde invalshoek heeft met de spanning tussen kwaliteit en innovatie te maken. Ook daarin schuilt een dilemma: kan je vooral gericht zijn op het formuleren en toetsen van normen en ook nog innovatief zijn?

Het grote voordeel bij de brancheverenigingen zoals die deel uitmaken van de polder, is dat hier wel geregeld onderzoek wordt gedaan naar het functioneren van de betrokken verenigingen. Al voor het Nationaal Verenigings Onderzoek, is er de jaarlijkse Branchemonitor gekomen en zijn er vele partijen, inclusief de grotere banken, die over uitstekende sectorgegevens beschikken.

Beroepsverenigingen kunnen niet geheel worden gelijkgesteld met brancheverenigingen. Onderwerpen als permanente educatie en de verschillende vormen van tuchtrecht komen hier langs. Hun aard als verenigingen zakelijke en publieke dienstverleners maakt dat ze extra verweven kunnen zijn met vitale ontwikkelingen.

Aan dit hoofdstuk worden enkele paragrafen toegevoegd over verenigingsvormen die buiten de traditionele branche- en beroepsverenigingen vallen, maar wel vol in financiële en economische arena's staan. De consumentenverenigingen behoren hiertoe, maar ook waarborgmaatschappijen. Hierbij raken we aan het doelonderscheid bij verenigingen tussen ledenzorg en vermogensbeheer.

Er komt nog een dimensie bij, die deels ook op de vrijwilligersdimensie betrekking heeft, maar hier terecht komt omdat het vooral om de grotere verenigingen gaat waarbij dit een apart thema is: de bureaudimensie. Dit wordt gezien als een ondertoon die aan de orde komt in hoofdstuk 10.

5. De vrijwilligersdimensie

De overgrote verenigingsvorm is die waarbij leden en bestuursleden onbetaald of tegen slechts beperkte vergoeding activiteiten voor het doel van de eigen vereniging doen. Daarbij moet ook bedacht worden dat het overgrote deel van de leden van branche- en beroepsvereniging ook niet gehonoreerd vele uren en dagen activiteiten verrichten die als vrijwilligerswerk gezien mogen

worden. Daarmee komen we direct aan een dilemma: Wordt vrijwilligerswerk wel voldoende gehonoreerd? Heeft vrijwilligerswerk geen lagere 'status' dan betaald werk? Voor- en tegenstanders voor (betere) betaling en waardering van vrijwilligerswerk kunnen elkaar daarover behoorlijk bestoken.

Het probleem met dit dilemma is dat het in ieder geval afleidt van de diepere betekenis van het betrokken zijn bij een zelf geformuleerd doel. Het is op dat niveau van betrokkenheid dat verenigingen lijken te slagen of te falen.

Stichting, federaties komen ook in dit hoofdstuk aan de orde. Kerkgenootschap en stichtingen eveneens, maar dan van de optiek van de verschillen in wetgeving en de opkomst van stichtingen ten opzichte van de kerkgenootschappen. Dat wordt dan als dilemma geformuleerd.

6. *De dimensie van de nieuwe collectieven*

Vergrijzing, niet om kunnen gaan met digitalisering, geen gevoel voor de verduurzamingsproblematiek door conservatieve leden en mede daardoor verstarde bestuurlijke verhouding; verklaringen genoeg om te menen dat het geen wonder is dat de klassieke verenigingen het zwaar hebben. Daar zijn meerdere reacties opgekomen, vaak vanuit een activistische houding, maar opmerkelijk genoeg ook met veel aandacht voor de historische wortels van de verenigingsvorm. Het oud-Nederlandse begrip 'Meent', het oud-Engelse begrip 'Commons'; ze geven aan dat het hier deels om een restauratieve beweging gaat. Anderzijds zijn de middelen weer uitgesproken digitaal en is het klassieke contributiemodel vaak afwezig.

Deze nieuwe collectieven verdienen mede een aparte plaats in het boek omdat ze po een wezenlijk andere wijze aan betrokkenheid werken dat de klassieke verenigingen en door de overheid beleidsmatig worden gezien als een middel om burgerparticipatie te verhogen. Of dat ook aantoonbaar zo werkt is de vraag, maar dit hoort daarom wel gepresenteerd te worden in het kader van een leerboek dat niet alleen bij de status quo stil wil staan.

In dit hoofdstuk wordt ook stilgestaan bij de vraag wanneer burgerparticipatie ook onderdeel van verenigingskunde wordt.

7. *De staatkundige en politieke dimensie*

Dilemma: Nederland wordt geregeerd door verenigingen, ook al heeft deze, in het geval van de Partij voor de Vrijheid (PVV) van de heer Wilders slechts 1 lid. Dit laatste wordt als onwenselijk gezien, maar als het nu juridisch kan, waarom gebeurt dat dan niet? Anders gezegd: velen zullen snelle wijziging van de wet logisch vinden, anderen vinden het ondemocratisch om dat tijdens de rit te veranderen.

Aan dilemma's als deze zijn vele andere te verbinden. Er is nog maar sinds kort een Wet op de Politieke Partijen (WPP). Deze laat het verenigingskarakter onaangetast, maar stelt eisen aan met name de financiering die niet aan andere verenigingen worden gesteld. Kan dat niet leiden tot ongewenste beperkingen van de politieke vrijheid van partijen?

De aandacht vanuit de politiek voor verenigingen is periodiek en beperkt. Verenigingen worden over het algemeen door partijen als weinig politiek relevant beschouwd. Door sommige thema's kan dit veranderen. Maatschappelijke diensttijd, problemen bij sportverenigingen, de wens tot meer burgerparticipatie, problemen in de filantropische sector en problemen bij de

dienstverlening van banken hebben tot ophef geleid. Recent is er onderzoek⁷ gedaan waarbij voor elk begrotingshoofdstuk is gekeken naar de relevantie van verenigingen op wetgevingsterrein. Dan ontstaat een meer integraal beeld. Het is op dit niveau dat wordt gekeken voor dit boek.

II Ondertonen

8. *De juridische dimensie*

Dit hoofdstuk is deels bedoeld om meer scherpte te krijgen in de juridische kant van de verenigingsdefinities zoals die in hoofdstuk 1 zijn gemaakt, in het bijzonder de rechtspersoon die ze kunnen hebben en de gevolgen daarvan. Het gaat primair om private rechtspersonen (en niet alleen de verenigingsvorm, maar ook de stichtings- en coöperatievorm), maar ook publiekrechtelijke komen aan bod en kerkgenootschappen komen langs. De gevolgen voor zeggenschap, betrokkenheid en eigendom komen dan langs. Vooral daar waar deze afwijken van de praktijk van bedrijven en overheden komen deze langs. Zoals al gesteld, is het verenigingsrecht de meest uitgewerkte kant van verenigingskunde en zijn er al stevige bronnen beschikbaar, dus niet alles komt in het boek terecht, maar voldoende om dilemma's te raken die voor theorie en praktijk van de verenigingskunde van belang zijn.

In de verenigingspraktijk is de juridische kennis vaak belegd bij de secretarisfunctie. Zij zijn hier ook het primaire publiek voor dit deel van het boek (geholpen door het feit dat de auteur trekker is van het netwerk van DNA voor juridische professionals). Veel van deze vragen hebben in de praktijk te maken met benoemingen en veranderingen in sociaal beleid en dat zal hier ook worden gevolgd.

Veel van het juridisch werk, zeker ook bij vrijwilligersverenigingen, heeft te maken met het formuleren van statuten en reglementen. In de praktijk is daarbij vroeg of laat contact met vertegenwoordigers van het notariaat. Hoe dat werkt, wordt ook aangestipt.

Verenigingen zijn ook 'producent' van normen en regels. Leden van de verenigingen helpen mee met het formuleren ervan, anderen hebben een (interne) auditrol. Verenigingen zijn ook zwaar vertegenwoordigd in de nationale, Europese en internationale accreditatieprocessen. Ook dit wordt kort beschreven. Wel in het licht van een toenemende spanning tussen de noodzaak om normen te stellen, hacks te beperken en aansprakelijkheid te verminderen enerzijds en anderzijds er voor te zorgen dat de regeldruk beperkt blijft. De wens om tot deregulering te komen is groot, ook vanuit het perspectief van innovatie, is ook sterk. Dit hoofdstuk moet laten zien dat de feitelijke en gevoelde regeldruk de uitkomst is van meerdere vormen van druk, waarin verenigingen, overheden, hun toezichthouders en de leden zelf een complex krachtenveld vormen.

9. *De dimensie van ledenbetrokkenheid*

Een vereniging of stichting kan ook worden opgericht om vermogen te verzamelen of beheren. Onmiskenbaar heeft dat ook een maatschappelijk belang, maar dat belang zou lang niet zo groot zijn als verenigingen niet de kern vormen van de betrokkenheid op een maatschappelijk doel.

⁷ Rapport verenigingen van de Werkgroep Verenigingen. CDA, 2023.

Een doel dat niet op geld of vermogen is gericht. Die doelbetrokkenheid is samen met democratische structuur van elke vereniging wat het zo wezenlijk anders maakt dan een bedrijf of overheidsinstelling. De structuur is in essentie altijd horizontaal gericht en niet die van de verticale hiërarchie. Maar dat is de formele kant. De daadwerkelijke betrokkenheid maakt het verschil uit tussen een vereniging die als 'levend' wordt gevoeld en een vereniging waar dat niet het geval is. Welke stappen beïnvloeden dit? Wat is effectief, wanneer werkt het averechts? Hoe staat het nu met de betrokkenheid? Maakt het verschil uit in welke segment men actief is. Wat zijn de randvoorwaarden, ook financieel?

Er zijn meerdere onderzoeksinstituten actief op het terrein van vrijwilligersverenigingen. Ook wetenschappelijke literatuur en activiteiten kunnen een rijke bron vormen voor dit hoofdstuk.

Ook op dit onderdeel zijn er sectoren en aandachtspunten van een wat afwijkend aard. In het bijzonder geldt dit voor de goede doelen sector, waarin het vrijwillige element ook zwaar weegt.

10. De bestuurlijke dimensie

Het besturen van een vereniging verschilt in meerdere opzichten wezenlijk van het besturen van een bedrijf of een overheidsinstelling. De wet legt de verantwoordelijkheid voor het bestuur uiteindelijk bij de leden, met een bijzondere rol voor het (dagelijks en algemeen) bestuur.

Sinds de invoering van de Wet bestuur en toezicht rechtspersonen (Wbtr) zijn verenigingen en stichtingen in termen van governance gelijkgesteld met dat van andere rechtspersonen. De feitelijke betekenis daarvan is beperkt, maar het heeft veel vragen opgeroepen over de aard van het bestuurlijke werk, inclusief de risico's die daarbij worden gelopen en het 'spel van verantwoordelijkheden' dat daarbij hoort. In de samenleving is sprake van 'beleidsaccumulatie' in een intense dans tussen overheden, marktpartijen en verenigingen en die verantwoordelijkheidsvraag gaat steeds meer klemmen. In dit hoofdstuk wordt dat op hoofdlijnen uitgesponnen.

Minstens zoveel aandacht is er voor de meer traditionele bestuurlijke activiteiten en de spanningen die daarbij horen. Verenigingsdemocratie kent een eigen (groeps)dynamiek (zie ook hoofdstuk 12). Zo simpel als de wet lijkt, zo complex kan de praktijk zijn. Een complexiteit die wordt versterkt door de externe ontwikkelingen als de digitalisering en de interne ontwikkelingen als gebrek aan beschikbaar talent. En daar doorheen komen dan ontwikkelingen als fusies en gemeentelijke perikelen.

Het is met name bij dit onderdeel dat ook aandacht kan komen voor de morele en maatschappelijke dimensie. Verenigingen en hun bestuurders hebben veel meer dan een technische functie, maar hoe ver gaat deze en wanneer gaat deze te ver?

11. De ondersteunende dimensie

Leden en besturen vragen om ondersteuning. Soms op vrijwilligersbasis, steeds vaker professioneel. Dit hoofdstuk gaat over managen en besturen in een complexe omgeving, waarin ook steeds vaker sprake is van crisis en andere maatschappelijke opgaven. Het is met name in dit hoofdstuk dat de uitkomsten van het nationaal verenigingsonderzoek worden gebruikt, maar ook de inzichten uit de huidige verenigingsliteratuur worden verwerkt.

Waarin is het ondersteunen van verenigingen anders dan van andere sectoren? Wat voor profielen horen hierbij? Aspecten als HRM, ICT, kwaliteitszorg en financiën komen hierbij aan de orde, maar ook dit wordt voorafgegaan door een scherpere blik op hoe verenigingen zich in dit opzicht ontwikkelen. Zoals Huizinga en Tack schreven: “Brancheverenigingen en Beroepsverenigingen zijn gebouwd op de spanningsboog van samenwerking tussen vrijwilligers (leden) en werknemers (professionals).”⁸ Voor vrijwilligersverenigingen kan die balans heel anders liggen, maar ook daar speelt dit thema.

Een bijzondere dimensie is de verhouding tussen de ondersteuning van het bestuur – de secretarisrol – en in het bijzonder de rol van de voorzitter. Wat zijn de ‘spelregels’?

Er lijkt sprake van een voorzichtige verdere professionalisering van verenigingen, inclusief carrièrepaden die sector overstijgend zijn. Dat roept de vraag op of er een ‘body of knowledge’ is dat iedereen in huis moet hebben. Hoe zou dat er uit zien?

12. De groepsdynamische dimensie

Een vereniging is een collectief van mensen waarbij de omvang kan uiteenlopen van (formeel) minimaal drie tot en met honderdduizenden. In de Verenigde Staten kan dit oplopen tot miljoenen leden, hier in Nederland ook, bijvoorbeeld in het geval van de ANWB, maar bij de klassieke verenigingen zal dit om hooguit enkele tienduizenden gaan. Maakt dat uit? Ja. De omvang en hun verdeeldheid over afdelingen en bestuurslagen, de omvang en taakverdeling in de betrokken besturen; het maakt allemaal uit voor de besluitvorming; een aspect dat onvoldoende wordt onderkend door degenen die met bijvoorbeeld een meer bedrijfskundige blik naar de besluitvorming kijken. Ervaren bestuurders ‘lezen de zaal’ om te zien of er meerderheden te behalen zijn. Onderzoek laat zien dat de besluitvorming in verenigingen langer duurt dan bij meer doelgerichte organisaties als in het bedrijfsleven, maar dat eenmaal genomen besluiten sneller worden overgenomen en breder worden gedeeld; er is sprake van ‘zwermgedrag’. De kennis over de besluitvorming in verenigingen is nog beperkt, maar het mag niet ontbreken in een modern leerboek als dit.

Dit hoofdstuk wordt verder benut om elementaire statische begrippen in te zetten en aan de hand van onderzoeksuitkomsten de lezers via dilemma’s na te laten denken over de effecten die dit kan hebben op vergaderingen, campagnes en beleid. Ook segmentatieproblemen komen in dit hoofdstuk weer kort aan de orde.

⁸ F. Huizinga en P. Tack – Architectuur van verenigingen. VM Uitgevers, 2009.

9 Wijze van publiceren

Het boek wordt uitgegeven door een (wetenschappelijke) uitgeverij, in principe niet verbonden aan een specifieke universiteit. Dit kan ook een samenwerking met bijvoorbeeld DNA, VNO-NCW, MKB Nederland, NOV en anderen worden. Mede-uitgever is Uitgeverij Meer dan Nu B.V.

Hier nog enkele marktoverwegingen bij de verkoop- en verspreidingsmogelijkheden voor dit boek.

Marktoverwegingen 1

Voor dit boek is nog nauwelijks sprake van een markt, al was het maar vanwege het feit dat er geen echte studierichting(en) 'verenigingskunde' is of in het zicht is. Er zijn twee promotiestudies over verenigingen verschenen, maar beide zijn weinig gelezen. De verkoop zal uiteindelijk mede afhangen van de vraag of er ook in het regulier onderwijs meer belangstelling komt voor het fenomeen verenigingen en het onderwijs en onderzoek daarnaar.

Voor 'praktijkboeken' op het gebied van verenigingen is er wel degelijk enige markt. Elk jaar verschijnen er meerdere publicaties. Er zijn ook enkele algemene opleidingen waarin kennis wordt overgebracht en binnen branche- en beroepsverenigingen verschijnt er op aspectniveau het nodige. De grootste aandacht voor bestuur en managementopleidingen is er in sportverband. DNA, De Nederlandse Associatie, heeft recent een kennisinstituut opgericht. IVBB, het Instituut voor Branche en Beroep, kent een aparte afdeling voor onderzoek.

Marktoverwegingen 2

Een apart fenomeen zijn de activiteiten zoals die nu ontstaan rondom burgercollectieven en andere informele (vrijwilligers) verenigingen en de opleidingen. Deze activiteiten komen duidelijk meer voort uit academische activiteiten, maar worden ook ondersteund met marktactiviteiten. Hier op inspelen kan markt vergrotend werken. Tegelijk moet hier apart naar worden gekeken, omdat het de vraag is in hoeverre dit tot de (doelgroep van) de verenigingskunde kan worden gerekend.

Al met al, zal de uitgave van het boek waarschijnlijk niet kostendekkend zijn en moet de meerwaarde in andere zaken worden gezocht, zoals de wetenschappelijke en maatschappelijke meerwaarde. Op een moment dat verenigingen en andere collectiviteiten onder serieuze druk lijken te staan, is dat geen slechte reden om financiële of andere steun te vragen.

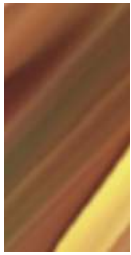
Tijdpad en projectstappen

Bij een project hoort een tijdpad met verschillende stappen. Nu is er op het moment van schrijven nog geen enkele concrete verwachting over de komst van een leerboek, dus ook niet in de tijd. Voor de huidige creatieve fase is dat ook niet verkeerd. Maar een aantal stappen liggen toch wel in het verschiet, aannemend dat er voortgang te maken is:

- Reacties verzamelen op deze projectnotitie
- Beginnen met verder indelen en schrijven van individuele hoofdstukken
- Selectie partners, uitgever / redacteur
- Definitieve opzet en uitgeefplan met marketing en financiële consequenties

- Schrijven en redigeren
- Testen didactische elementen
- Artikel ter voorbereiding publicatie
- Ontwerp, lay-out
- Feedback deskundigen, verder schrijven en redigeren
- Voorbereiden presentatie, plaats, datum en gelegenheid
- Definitief ontwerp
- Publicatie voorbereid
- Publicatie en follow-up
- Voorbij de “was ik er maar nooit aan begonnen” fase

AANVULLEND

10 Didactisch gebruik van dilemmalogica

De scope van het thema ‘verenigingen’ is zeer breed en veel zal daardoor een nogal abstract karakter krijgen, terwijl een leerboek ook geacht mag worden de lezer te boeien met het thema en zo ook de relevantie van de stof meer naar voren te brengen. Daarvoor zijn er ruwweg twee manieren beschikbaar. De ene is door het communiceren makkelijker te maken. Dat wordt hier ook gedaan door de stof te vergezellen van allerlei leeractiviteiten. Er is nog een andere manier. Deze is ontstaan bij de Rijksvoorlichtingsdienst van Algemene Zaken, waar men constateerde dat meer en meer communiceren niet altijd hielp en soms het tegengestelde bereikte. Vooral in crisissituaties moest daarom tot een andere aanpak worden overgegaan. De initiatiefnemer, Guido Rijnja, heeft het ‘dilemmalogica’ genoemd omdat het om een erkenning vraagt van het gegeven dat meerdere perspectieven tegelijk als waar kunnen worden ervaren en daar vervolgens met behulp van logica een uitweg uit moet worden gevonden om toch verder te kunnen komen. Ook binnen het verenigingsthema wemelt het van de mogelijke dilemma’s. Willen we niet allemaal verenigingen die besluitvaardig zijn en tegelijk zo min mogelijk regellast kennen? En kunnen we daar een middenweg in vinden zonder de relatie te verbreken? Wat heb je dan nodig aan interne verenigingsdemocratie? Et cetera.

In de benadering van Rijnja⁹⁹ gaat het om drie elementen: erkennen van zorgen, ordenen van zienswijzen en het bieden van perspectief. Vertaald naar een leerboek vereniging: herkennen van de belangrijkste zorgen waar degenen die in de verenigingswereld actief zijn en het meest mee worstelen, toepasselijke kennis brengen en praktijkvoorbeelden brengen die een zoveel mogelijk bewezen perspectief voor actie bieden.

Om deze methode heen worden termen gebruikt als:

- Erkenning en gedeelde logica
- Fascinatie
- Orde en chaos – formele en informele organisaties
- Doelbinding versus doelvrijheid
- Betrokkenheid versus vrijblijvendheid

Het start met fascinatie, het stellen van de ‘waarom? -vraag’. Het boek is geslaagd is ook als leerboek geslaagd als het zorgt voor fascinatie met alles wat speelt in het rondom verenigingen.

Het concrete idee is om door het boek dilemma’s te formuleren die in eerste instantie wellicht niet als dilemma’s worden gevoeld, maar bij nadere beschouwing wel als zodanig erkent kunnen worden. De volgende stap is het zien van wat er is en kan zijn. Daarna de volgende stappen ...

⁹⁹ www.communicatierijk.nl/vakkennis/dilemmalogica.

11 Is er basis voor een vak of discipline ‘verenigingskunde’? Een reflectie

Een van de geformuleerde doelen is het bijdragen aan de ontwikkeling van een nieuwe en eigenlijk nog niet bestaande discipline: ‘verenigingskunde’. Dat roept de vraag op of deze discipline voldoende onderscheidend is en of er al enige praktische en wetenschappelijke basis voor is.

Een paar overwegingen, vervolgens drie voorbeelden inclusief een test en ten slotte een conclusie via uitspraken over de twee belangrijkste punten in de historische ontwikkeling van de genoemde voorbeelden.

Relevantie

Het kan wat bevreemdend zijn om over ‘Verenigingskunde’ als een nieuwe wetenschappelijke discipline te schrijven. Een zoektocht levert wel titels op, maar vele malen minder dan bij vergelijkbare (zie hieronder). Door de tijd heen is er wel degelijk veel geschreven over vormen van sociale organisatie die onder deze term kunnen vallen, maar tot een aparte discipline is het nooit gekomen. Ook nu verschijnen er regelmatig publicaties, is er het nationaal verenigingsonderzoek (NVO) en is er een beroepsvereniging gekomen (De Nederlandse Associatie, DNA) die ook beoogd om kennis bij elkaar te brengen. Het overgrote deel van deze publicaties heeft echter een praktisch (HBO+) en geen wetenschappelijk doel. Over het besturen en managen valt inmiddels veel te zeggen, maar het waartoe en waarom van het fenomeen is minder doordacht. En toch is dat relevant, zowel maatschappelijk als wetenschappelijk.

Puur kwantitatief is het ronduit intrigerend dat het overgrote deel van de Nederlanders lid is van meerdere verenigingen en dat het bijna niet mogelijk is als (aankomend) Nederlander maatschappelijk te bewegen zonder lid te worden of de invloed van verenigingen te ervaren. Met meer dan 200.000 verenigingen die allemaal over besturen, leden en vrijwilligers beschikken, kan de maatschappelijke kracht macro en micro moeilijk worden overschat, ook in vergelijking met die andere majeure instituten; de bedrijven en overheden. Het heeft zelfs iets paradoxaals, alsof juist de alomtegenwoordigheid ze onzichtbaarder maakt.

Statuskwesties

Intrigerend is ook, hoewel daarin vergelijkbaar met bedrijven en overheden, dat verenigingen in hun vorm niet eenduidig zijn. Niet alleen is de diversiteit enorm, er lijken ook grote verschuivingen plaats te vinden onder druk van nieuwe ontwikkelingen. Zo valt te zien dat er maatschappelijk sprake is van een ontwikkeling richting platformen en meer informele organisaties die een alternatief willen zijn voor de klassieke verenigings-, stichting en coöperatie structuur. Digitalisering raakt het verenigingswerk in alle dimensies. Ook op beleids- en politiek niveau is de belangstelling aan het toenemen, maar dat vereist veel lobby omdat het thema in zekere zin te weinig controversieel is om voor continue aandacht en geldstromen te zorgen. Toch, wie zoekt naar verandering kan veel vinden. En moet wetenschap niet meegroeien met de maatschappelijke werkelijkheid? Of, in het geval van verenigingen, niet eindelijk het been bijtrekken?

Anders dan bij bijvoorbeeld bestuurskunde (Van Braam, 1989) en bedrijfskunde, is er nog maar recent een beweging van ‘onderop’ ontstaan om het vak, de professie te ondersteunen. Dezelfde beweging waaruit ruim vijf jaar geleden De Nederlandse Associatie (DNA) is ontstaan.

Bestaande leerboeken op deze twee disciplines zijn codificaties of bij elkaar gebrachte inzichten geweest van iets dat al op weg was naar een vakgebied, inclusief mogelijke ‘grondvragen’ die kunnen worden gesteld (Raadschelders en Rutgers, 1989). Bij verenigingskunde is dat niet gebeurd. Er zijn golven van publicaties geweest, al vanaf de jaren vijftig, maar deze zijn niet in een apart vakgebied uitgestroomd. Daar zijn meerdere redenen voor.

De eerste is dat verenigingen in zekere zin al vanaf Durkheim zo in het hart van de sociale wetenschappen zitten, dat het lijkt alsof het de ruimte niet heeft om een aparte discipline te worden zoals de bestuurs- en bedrijfskunde. Of anders bekeken: verwante disciplines, zoals de juridische, economische en bestuurskundige disciplines, hebben zich al wel vergaand ontwikkeld en hebben een grotere praktische relevantie voor een generiek studieobject als verenigingen. De status van de andere vakken zit de opkomst van het nieuwe in de weg.

Er valt meer te zeggen over de reden waarom ‘verenigingskunde’ nog geen status heeft. De overlap met de sociale wetenschappen als zodanig is een bron van ongewisheid, maar ook de discussie over wat er wel of niet toe valt te rekenen is van invloed.

Een andere reden is dat de leidende elite in verenigingsland van oudsher vooral voor de eigen vereniging een aparte status probeerden te bewerkstelligen en niet voor verenigingen in hun totaal. Dat is duidelijk aan het veranderen, met DNA en IVBB als sprekende voorbeelden, maar werkt nog niet overal door.

Ook de opvatting over wat goed besturen is, kan een reden zijn om aan verenigingen niet teveel status toe te denken. Er is de aanname dat iedereen kan besturen of een soort noodzakelijk corvee is. Of er is de aanname dat een goed verenigingsbestuurder vooral gezocht moet worden in de politiek of in ondernemersland. Beide aannames zijn niet goed onderbouwd. Per saldo betekent dit dat bestuursfuncties te vaak als corvee of als ‘iets erbij’ wordt gezien, in plaats van dat verenigingsbestuur als een van de meest hybride, en dus meest moeilijke vormen van bestuur wordt gezien. Ook maakt een aanname. In ieder geval; een structureel tekort aan bestuurders en hun ondersteuners in ons land kan geen echte verrassing zijn. Wel kan het een reden zijn om daar wat aan te doen.

Eerste voorbeeld: bestuurskunde

Hoe kan zo’n veranderingen vorm krijgen? Enkele voorbeelden:

De groei van al eerder genoemde bestuurskunde/bestuurswetenschappen is dertig jaar lang stapsgewijs gegaan, tot het opeens explodeerde. De start ligt bij een groep (oud-)ambtenaren die gefascineerd waren door hun eigen ambtelijke positie en daarop wilden reflecteren. Zij waren immers de constante factor, de politici de passanten. De ambtenaren en degenen die de staat bestudeerden voelden zich verantwoordelijk voor de kwaliteit van het apparaat van de staat. Sommigen, zoals Van Poelje, werden van ambtenaar hoogleraar, sommige wetenschappers gingen bij die reflectie helpen en kregen een ambtelijke rol. Op een gegeven moment ontstond een discussie over het vak zelf, ook afgedwongen door ontwikkelingen zoals die in de zestiger en zeventiger jaren die voor een grote groei zorgden in het ambtelijk apparaat en daarmee ook zorgden voor een vraag naar meer deskundigheid. Op dat moment lag de opleidingsbasis bij beproefde hoogleraren als Van Braam, Snellen en Hoogerwerf. Dat zou niet genoeg zijn (ook andere overwegingen speelden een rol, zoals de realisatie dat ook de overheid management nodig had). Oud-ambtenaren als In ’t Veld en Rosenthal, inmiddels beiden hoogleraar geworden en beiden toegerust met een grote hoeveelheid postmodern marktdenken, gingen in

sneltreinvaart de bestaande opleidingen veel verder openzetten en nieuwe openen. Van enkele tientallen ging het aantal studenten naar de honderden toe. De paar beschikbare readers werden al snel nieuwe boeken, de bijeenkomsten van de vereniging van Bestuurskunde werden steeds beter bezocht en in tijdschriften vonden stevige discussies plaats. Richting de politiek werden stevige verwachtingen gewekt over betere sturing en verantwoording.

Al na enige tijd keerden het succes zich tegen de nieuwe discipline. Dat leidde echter vooral tot nieuwe discussie en niet tot minder studenten. De bestuurskunde ontwikkelde zich tot een hoofddiscipline, met daarvan afgeleid allerlei sub-disciplines. In deze periode formuleerde de hoogleraar Korstens een test rond de vraag of bestuurskunde zich nog wel goed aan het ontwikkelen was. De vragen die hij formuleerde waren de volgende:

1. Is de bestuurskunde vrijgemaakt van de aspectwetenschappen?
2. Is het aantal tijdschriften is toegenomen?
3. Is het aantal handleidingen en inleidingen toegenomen?
4. Is er sprak van een community?
5. Is het vak maatschappelijk erkend?
6. Heeft kritische reflectie op het vakgebied ook invloed?

Zijn collega's Edwards en Präper constateerde enige tijd later dat de bestuurskunde op weg was naar echte discipline, maar er waren kanttekeningen genoeg te maken. In de jaren daarna ging de groei verder, maar er toonde zich ook een serieuze weeffout: de Vereniging voor Bestuurskunde en haar bestuur toonde zich een gewone vereniging toen het niet tijdig afscheid kon nemen van haar eigen bestuursstructuur. Alle universiteiten met een bestuurskundige faculteit hadden een geborgde zetel in het bestuur en waren niet geneigd dat zomaar opzij te zetten voor mensen uit de bestuurskundige praktijk. Maar van de ene vereniging komt de andere: het zou eindigen in de oprichting van een aparte 'Vereniging voor Overheidsmanagement' dat de moedervereniging in ledenaantal inmiddels ruim het overtroffen.

Wat niet betekent dat het veld stil staat. De VvB heeft in 2023 haar 50-jarig bestaan gevierd met een publicatie over de maatschappelijke relevantie van bestuurskundige inzichten en die is groot (Overmars, Honingh en Noordegraaf (Red.), 2023). Wat nog echt bestuurskundig is en wat niet, is soms moeilijk te duiden, maar het is een mooi teken van de kracht van de wisselwerking tussen wetenschappelijke en maatschappelijke inzichten. Op meerdere niveaus wordt de blik vanuit de bestuurskunde nu ook op de verenigingen gericht, maar deze publicatie heeft het niet gehaald.

Tweede voorbeeld: economische wetenschappen en bedrijfskunde

De ontwikkeling van de bedrijfskunde is op een interessante manier anders dan die van bestuurskunde. Is bestuurskunde vooral gericht op het publieke inzet, bedrijfskunde vooral op het private resultaat, met management en strategie als de belangrijkste concepten en hulpmiddelen daarvoor. Toch is dat nog geen verklaring voor de relatief kleinere vlucht die de bedrijfskunde heeft genomen. Dat is deels een statuskwestie – waar zo op wordt gekomen – maar belangrijker is de relatie met de echte moederwetenschap ervan: niet de sociale wetenschappen, maar haar grote dochter, de economische wetenschappen. De economische wetenschappen gaan verder terug dan de bestuurswetenschappen, maar tegelijk hebben ze een heel eigen emancipatie als discipline gehad. De faculteiten zijn gestart als 'hogescholen' in een tijd dat universiteiten doorgaans slechts een paar disciplines kenden en dat vooral ook zo wilden

houden. De hogescholen, met name die in Rotterdam en Groningen, spiegelde zich wel aan de universiteiten en begonnen een ontwikkeling waarbij het wetenschappelijk karakter van de studie minstens zozeer werd benadrukt als het praktische karakter ervan. Dit leidde tot een kwantitatieve, wiskundige benadering van het vak op zowel macro en micro niveau. Het institutionele en instrumentele niveau kreeg minder accent. Na de Tweede Wereldoorlog kwam er, meer uit het Amerikaanse leger en het grote bedrijfsleven dan uit de universiteiten, de managementbeweging op gang met strategen als Ansoff, Mintzberg en Kaplan, kwaliteitsdenkers als Deming en Juran en futuristen als Tofler. Dat denken paste maar matig in de tradities ambities van de hogescholen. Zij waren juist op dat moment naar erkenning aan het streven als academische studie en daar slaagden ze ook in. Wel was er sprake van diezelfde enorme behoefte aan geschoolde 'kundige' studenten als waar bij de bestuurskundige kant sprake van was, maar die kregen als het ware een eigen plaats naast de wetenschap, waarin het vooral om opleiden draait. Zo kreeg de faculteit economische wetenschappen haar 'Rotterdam School of Management', greep Nijenrode haar kans om zich te ontwikkelen en kwamen er in binnen- en buitenland allerlei opleidingsinstituten bij. De 'bedrijfskunde' bleef daarbij een afgeleide discipline met een goede maar beperkte plek in de wetenschap en bedrijfsleven. Er is geen parallel binnen de bedrijfskunde te vinden voor de Vereniging voor Bestuurskunde. De verenigingen die er zijn, zijn faculteit gebonden. Wel zou de Maatschappij voor Nijverheid en Handel of het Nederlands Centrum voor Directeuren en Commissarissen als zodanig gezien kunnen worden, maar waarschijnlijk zouden zij dit zelf ontkennen.

Er is één uitzondering die wel onderkent kan worden: de centrale rol die sociale partners in de Nederlandse samenleving spelen. Via de SER en de Raad voor de Arbeid komen partners voortdurend bij elkaar, met vertegenwoordigers van de kroon erbij voor – ja, voor wat niet? Het zijn hier de partners die interessant zijn, omdat het in de kern directe verenigingsvertegenwoordigers zijn die elkaar ontmoeten; vertegenwoordigers ook van de oudste vormen van verenigingen. Hier worden de signalen vanuit andere verenigingen gebundeld, wordt afgestemd en onderhandeld. Dit is ook nog altijd een belangrijke focus voor lobby activiteiten, aan het begin van of einde van overheidsbesluitvorming. Het economisch belang is enorm en dat zorgt ook voor een eindeloze stroom aan publicaties, doorgaans wetenschappelijk gefundeerd en door stevige instituten bewaakt. Belangenbehartiging, een van de belangrijkste rollen voor branche- en beroepsverenigingen vindt hierin haar apotheose. Het is hierop dat zich ook de dissertatie van Tim van der Rijken richt, een van de slechts twee op verenigingen gerichte dissertaties in Nederland.

Maar wat betekent dat voor de bestudering van verenigingen vanuit het perspectief of bedrijfskunde of economische wetenschappen? Komt er een vorm van verenigingskunde uit voort? Ja, maar relatief beperkt. De polder zweeft als het ware hoog boven de verenigingswereld en is in de kern naar buiten gericht, voor de belangenbehartiging van de leden. Het intern functioneren van vereniging wordt weinig geraakt, reden ook waarom De Nederlandse Associatie (DNA) er is gekomen.

De conclusie is dat ook in het kader van de economische wetenschappen en in het bijzonder in het kader van de bedrijfskunde, verenigingen geen eigen plaats als studieobject hebben kunnen krijgen, terwijl, zeker in Nederland, verenigingen de institutionele lijm is van de waardecreatie en niet de bedrijven zelf.

Derde voorbeeld: de sociale wetenschappen

In de sociale wetenschappen zijn duizend-en-een verbindingen te vinden met het thema verenigingen. Van Durkheim tot de grote Amerikaanse sociologen; verenigingen komen langs. In vele subtakken van de sociale wetenschappen ook: de antropologie kan ook gezien worden als de wetenschappen van informele organisatievorming. Niet zelden in een normatieve manier: als voorbeeld van de richting waarin de samenleving zich zou moeten ontwikkelen. De aandacht

voor verenigingen is nauw verbonden met gemeenschapsdenken en dat is weer verbonden met het kernthema van de sociologie: groepsvorming en de intermenselijke morele posities daarachter.

De ontwikkeling van het vakgebied is niet onvergelijkbaar met die van de bestuurskunde en ouder dan die van de bedrijfskunde. Dat kan zo gesteld worden omdat beiden een soort gemeenschappelijke voorouder hebben in De Tocqueville in Frankrijk en de VS en in Thorbecke in Nederland (en premier Cort van der Linden, die heel sterk doordacht op het thema). Binne de wetenschappen werden de sociale wetenschappen gezien als zowel een aparte discipline als de moeder van alle sociale wetenschappen. Tegelijk is de aandacht voor verenigingen als apart thema beperkt. Rond de tweede wereldoorlog is er met name door Jolle aandacht gevraagd voor het thema, vaak met een conservatieve ondertoon. Tegen 1960 gaf hij het op. Vanaf diezelfde jaren zestig bereikte in een paar golven de Amerikaanse invloeden ook Nederland en kregen de sociale wetenschappen een status die veel verder reikte dan de puur wetenschappelijke en dat nam ook de belangstelling voor verenigingen mee. Maar ook in zekere zin creëerde die bijzondere status haar eigen tegenreactie en begonnen de toegepaste of aspectgerichte wetenschappen de sociale wetenschappen gaan overvleugelen, als kinderen die hun 'zoek jezelf' moeder achter zich lieten. Nog te zeer gebonden aan die moeder, kregen verenigingen niet de speciale aandacht die ze nodig hadden om zich tot een eigen discipline te ontwikkelen. Natuurlijk is dit een versimpeling van de situatie, een generalisatie, maar wel is duidelijk dat de ruimte en groei voor een verenigingskunde ook niet bij de moederdiscipline zo snel te vinden is.

Hoe verder? Keuzemomenten

De ontwikkelingen bij bestuurskunde laten zien dat het potentieel voor een brede beweging er is. Wetenschap moet daarbij ondersteunend zijn en niet leidend, zoals bleek bij het latere schisma, maar dat gezegd hebbend is die stevig duwende rol van de wetenschap bijzonder effectief gebleken, ook door de verbinding met de opleidingsfunctie. Maar is dat succes dupliceerbaar in een situatie en tijd waarin groei van nieuwe wetenschappelijke disciplines zeldzamer is en meer in de hoek van digitale ontwikkeling plaatsvindt dan van 'klassieke' instituten.

De bedrijfskunde heeft die verbinding met de opleidingsfunctie ook gekoesterd, maar institutioneel is er te weinig opgebouwd dat niet door de markt wordt gefinancierd. De deelverenigingen die er wel zijn, vaak per faculteit of vakgebied, werden geen vereniging met draagvlak voor de gehele sector.

De sociale wetenschappen zijn in zekere zin aan hun succes ten onder gegaan en uit elkaar gespat in vele, vele disciplines. De verenigingskant daarvan werd te weinig gezien om uit de schaduw te kunnen komen en een eigen plaats in de zon te veroveren.

Twee aspecten lijken om voorrang te strijden als je dieper naar de geschiedenis van verschillende (beroeps)verenigingen kijkt. De eerste zijn toch de sociaaleconomische ontwikkelingen in een sector. Economische groei en een grotere noodzaak en bereidheid om elkaar op te zoeken zijn sterk bepalend voor groei of krimp. De andere is de aanwezigheid van een elite die bereid is het voortouw te nemen en daarbij de samenwerking tussen wetenschap en praktijk te zoeken.

De neiging zal groot zijn om te zeggen dat die eerste omstandigheid er niet is voor de Nederlandse verenigingen. De cijfers laten dat maar deels zien. In en na Corona is op basis van het Nationaal verenigingsonderzoek de situatie eerst verslechterd en daarna weer verbeterd, zeker bij de branche- en beroepsverenigingen. Zeker bij vrijwilligersverenigingen is het vooral een crisis in termen van het kunnen krijgen van bestuurders en coaches, met de ledenaantallen lijkt het mee te vallen. Maar het kan ook nog op wat grotere schaal worden bekeken: het gaat wezenlijk beter met de economie en samenleving dan bij de start van de hierboven genoemde verenigingen en als zevende economie van de wereld zijn er op tal van terreinen nog successen

te bieden. Het verenigingsleven is beter georganiseerd dan voorheen en er ontstaan heuse carrièrepaden van vereniging naar vereniging. Misschien is het belangrijkste wat we nog zouden kunnen doen is het openen van onze verenigingen voor de arbeidsmigrant die hier wil blijven bouwen, want daar is nog veel te weinig sprake van.

De tweede factor, de elite, is een fascinerend verhaal. Ik zie twee periodes waarin deze wisselwerking optimaal was. De eerste periode besloeg de periode van de grote Liberalen Thorbecke en Cort van der Linden. Thorbecke bouwde zijn macht op vanuit de universiteit naar parlement waarbij hij zijn vele verhalen niet alleen in kranten maar ook in de talloze semi-verenigingen van die tijd kwijt kon. Cort van der Linden was van de generatie net na Thorbecke en volgde een zeer vergelijkbare route van de wetenschap naar de macht. Wat opvalt is dat hij een uitgesproken sociaal-dynamische visie op de ontwikkeling van zijn land had waarin verenigingen / gemeenschappen een vitale plaats hadden. Het meeste ging ver over het hoofd van zijn landgenoten (en kabinetscollega's) heen, maar het was wel een gedachtengoed waar hij ook vorm aan gaf door overal verenigingen op te richten en daar een rol in aan te nemen. Net als andere premiers had hij zijn handen vol aan de dagelijkse conflicten en is zijn echte erfenis betrekkelijk klein.

Tussen de eerste en tweede wereldoorlog lijkt de conservatieve toon te overheersen en is er weinig beweging. Des te meer beweging is er na de oorlog. Onderdeel van de wederopbouw is ook de heroprichting (en zuivering) van bestaande beroepsvereniging. Die zuivering was nodig, maar de bezetting had ook al wel wat vernieuwing gebracht (er kan worden gezegd dat de bezetting door Napoleon en door de Duitsers de enige momenten zijn geweest dat het notariaat zichzelf vernieuwde). De wederopbouw na de oorlog is voor een belangrijk deel gestuurd vanuit de overheid. De ambtenaren hadden daarbij een sleutelrol, in de praktijk goed gedekt door de politiek – en het Koninklijk Huis. Fascinerend is het om de dagboeken van Jhr. Frans van Nispen tot Pannerden te lezen, vrijgegeven na vijftig jaar in het archief verborgen te zijn geweest. De wijze waarop hij eerst kringen van sleutelpersonen bij elkaar haalt, gemengd ambtelijke praktijk en wetenschap, de wijze waarop hij die vervolgens vaak een verenigingskader aan geeft of die steunt (zowel de Vereniging voor Bestuurskunde als die voor de Politieke Wetenschap) en last but not least zorgt voor nieuwe instituten als de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Zo bouw je aan een land met maatschappelijk initiatief en volle betrokkenheid. Verenigingen benutten hoort daarbij. Verenigingskunde ook.

12 Bronnen

De onderstaande literatuur hoort bij het laatste hoofdstuk. Bij het leerboek zelf hoort uiteraard een literatuurverantwoording en een register. Mede door het voorafgaande promotieonderzoek van de auteur is de basis er en die wordt ook aangevuld in een apart document.

Een kleine selectie van geciteerde titels:

- A. Van Braam – Leerboek Bestuurskunde Deel A. en Werkboek B. Coutinho, 1983
 H.A. Brasz, A. Klein, J. in 't Veld en D.A.P.W. van der Ende – Inleiding tot de bestuurswetenschap. Vuga, 1969.
 J.B. Cox. Professional Practices in association management. ASAE, Washington DC, 2007
 Jhr. F.K.M. Van Nispen
 F. Huizinga en P. Tack – Architectuur van verenigingen. VM Uitgevers, 2009
 T. Overmans, M. Honingh en M. Noordegraaf (red.), Maatschappelijke bestuurskunde. Boombestuurskunde, 2023
 A.R. Edwards en I.A.M.A. Präper. Pluriforme bestuurskunde: voorbij redeloos relativisme. Bestuurskunde jrg. 5, nr. 3 – 1996, p. 156-166
 D. Klijn. Besturen met een visie. Een handboek voor sportbestuurders. Arko Sports Media, Nieuwegein, 2012
 Lammers
 O. van Munster, E.J.T. van den Berg, A. van der Veen. De toekomst van het middenveld. Delwel, 1996.
 D.P. Noordhoek. Tilburg University, P. 64-69, 2019. Paragraaf: 'A short history of writing about associations'. In: Trusting Associations.
 D.P. Noordhoek. Branchebrede kwaliteit. VM Uitgevers, 2010.
 T. Overmars, M. Honingh, M. Noordegraaf (Red.). Maatschappelijke bestuurskunde. Boombestuurskunde, 2023
 I. Pouwels. Vereniging 3.0 en verder. Wissenraet Van Spaendonck, Tilburg, 2023
 R. van Putten en W. Beekers. Cooperatie maatschappij. WI CU, 2014
 J.C.N. Raadschelders en M.R. Rutgers. Grondslagen en grondvragen van de bestuurskunde. Bestuurswetenschappen 1989, nr. 2, p. 72-81
 T. van der Rijken. Samensterk of verdeel en heers. Een verkennend onderzoek naar strategieën van brancheorganisaties. Vrije Universiteit Amsterdam, 2010
 H. Rijkens, D. Schmidt, T. van der Rijken, J.P. van der Toren. Grensverleggende brancheorganisaties. Betekenis, strategie en organisatie van belangenvereniging van branches en beroepen. Koninklijke Van Gorcum B.V. en VM Uitgevers B.V., 2008
 M. Schudson. The Good Citizen. A history of American Civic Life. Harvard University Press, 1998
 Th. Schuyt. Filantropie. Hoe maatschappelijke betrokkenheid ons helpt te overleven. Boom, 2023
 W. Voermans. Onze Constitutie. Uitgeverij Prometheus, 2023